

לראות את האור | דוד (דוכי) כהן

התרשמויות: אדריכלות בית ובית מדרש

מראשית ימי האנושות מצא האדם פתרונות כדי להגן על עצמו מגשם, חיות רעות ואויבים. האדם הקדמון חי במערות, יצא את אט לאוהלים ולאחר מכן גם לבתי לבנים, בתי עץ ובתי אבן. בני האדם חיים תמיד על המתח שבין המרחב הפתוח, שאליו האדם שואף, לבין החלל הסגור והאינטימי בו הוא חש מוגן. מקצוע האדריכלות כולל בתוכו קונפליקט מובנה. מצד אחד, המקצוע הוא אומנות - ניסיון לבטא רעיונות באמצעות חומר שמתבטא בין השאר ברצון לברוא עולם יפה, גדול וללא מחיצות. מן הצד השני, המקצוע מיועד להביא תועלת לאדם ולבנות לו בית ומבנים שיגנו עליו. המתח בין שתי המטרות של המקצוע יוצר גם מבנים שונים: מבנים 'אומנותיים' שמעניקים הגנה רק בדרך אגב, ומבנים מוגנים וסגורים שלא מתיימרים ליצור יצירה אומנותית.

לאור זאת, אנסה לבחון את אדריכלות בית המדרש לעומת אדריכלות הבית הפרטי, עד כמה שידי מגעת. אדגיש מראש שאינני אדריכל, איני לומד אדריכלות, וכנראה שלא אעסוק בנושא בעתיד. עם זאת הנושא מעניין אותי והידע שלי בו הוא ממקורות שונים ומשונים. המאמר הבא איננו מאמר מקצועי בנושא האדריכלות של בתי המדרש, אלא תחושות, התבוננויות ורעיונות שלי.

בית

למרות שבקרב בני האדם ישנה שאיפה למרחב, כשהדבר מגיע לבית הפרטי האדם רוצה להרגיש בטוח בביתו - ביתו של אדם הוא מבצרו. ישנו רצון לאינטימיות משפחתית ולתחושת קן חם ונעים, ועל כן הבית יהיה בדרך כלל בעל תקרה הגבוהה רק במעט מן האדם הממוצע, רהיטים שימלאו את החלל, תמונות על הקירות ושטיחים. אפשר אולי להגיד שלמרות שהאדם יצא מהמערות יש בו רצון מסויים לחזור אליהן, וביתם של חלק מהאנשים יהיה עדיין צפוף וקצת חשוך. הצפיפות, הרכוש שצברנו במהלך השנים, וכמובן המשפחה יוצרים יחד את ה"קן" המשפחתי. בעגה המקצועית קיימים המושגים חלל קר וחלל חם, שנועדו להפריד בין חלל המורכב מצבעים 'קרים' (כחול, ירוק ולבן) ומרחב גדול, לבין חלל המורכב מצבעים 'חמים' (אדום, כתום וחום) ומרחב קטן יחסית. אפשר להשתמש במונחים הללו על מנת לתאר את ההבדל בין בית פרטי לבין מבנה ציבורי: רוב האנשים יעדיפו לבנות את ביתם כחלל חם. במבנה ציבורי, לעומת זאת, יעדיפו פעמים רבות את החלל הקר המעיק פחות.

דבר נוסף שמיוחד בבית הוא שייכותו לאדם / למשפחה ספציפית. בתפיסת הבית המסורתית, הקשר בין האדם לביתו הוא הקשר החזק ביותר שבין אדם לדומם. קשר זה חזק מאוד וכשהוא ניתק בכפייה פעמים רבות הוא מלווה בטראומה. "זה היה ביתי... עם שחר יגורו בו זרים".² כשזרים נכנסים לבית שלי, לקודש הקודשים שלי, זו פעולת חילול.

מעניין לבחון את הבית לעומת הניגוד שלו, מבנה הארעי שמחליף אותו שבוע בשנה - הסוכה.

בשורה התחתונה, מבחינה הלכתית, אין בעיה לבנות סוכה כמבנה קבע. הדבר היחיד שצריך להישאר ארעי הוא הסכך. אין ספק שהתקרה היא אחד האלמנטים שחסרונם בולט ביותר, גם מבחינה תודעתית (תחושת חוסר ההגנה שמתבטא בראיית הכוכבים מבעד לסכך) וגם מבחינה פרקטית - כשיורד גשם. גם הכינוי

² השיר נכתב ע"י מני בגר סביב פינוי ימית.

לבית - 'קורת גג' - ממחיש לנו את החשיבות של תקרה בהווית הבית - סוכה ללא קירות תהווה בית הרבה יותר מקירות ללא גג.³

מדרש

קשה לסקור את מבנה בית המדרש מבחינה היסטורית, כיוון שהמושג "בית מדרש" מופיע לראשונה בימי בית שני, ולא תמיד ישנה הבחנה ברורה בין מבנה בית המדרש למבנה בית הכנסת. במחקר נחלקו האם באמת היו מבנים שונים לשימושים השונים או שמא בתי הכנסת שימשו כבתי מדרש ורק במקומות מרכזיים וגדולים היו בתי מדרש במבנים משלהם. גם לדעת הסוברים שבתי המדרש לא היו בתוך בתי הכנסת, מבני בתי המדרש לא היו בעלי צורה ארכיטקטונית ייחודית אלא היו במבנים פשוטים או אפילו תחת כיפת השמים.⁴

גם בדורות שלאחר מכן לא הצטיינו בתי המדרש בארכיטקטורה ייחודית. אין ספק שלבניית מבנים גבוהים דרוש ממון רב והמצב בו היו שרויים היהודים לא אפשר את הבנייה. גם כאשר התאפשר להם, העדיפו היהודים לתרום לבניית בתי כנסת, ואנו יכולים למצוא בתי כנסת מפוארים מאוד במקומות בהם היה ליהודים כסף. דוגמאות לכך ניתן למצוא מבית הכנסת ב'אום אל קנטיר' ועד בתי הכנסת הרפורמים בניו יורק ובבודפשט.

מבחינה הלכתית, ישנה חובה לבניית בית כנסת בכל מקום שיש בו עשרה יהודים ואף כופים את בני העיר לשלם על הבנייה. מעבר לכך, ההלכה גם מגדירה את הצורה שבה צריך בית הכנסת להבנות: *"כשבונים בית הכנסת, אין בונים אותו אלא בגובהה של עיר... ומגביהין אותו עד שיהיה גבוה מכל חצרות העיר... ואין פותחין פתחי בית הכנסת אלא למזרח וכו'".*⁵

לעומת חיוב זה, לא מצינו בשום מקום חיוב על בניית בית מדרש. אמנם יש חיוב על לימוד תורה ועל העמדת מלמדי תינוקות אולם אין משמעות למקום עצמו וניתן לקיים זאת בבית הרב, בבית הלומד ובבית הכנסת. אין חיוב על

³ ואולי דווקא החורים בקיר, ארעיות הסוכה- הם הקבע האמיתי. כל רכושו החומרי של האדם יכול להיעלם ודווקא רעיונותיו ושאיפותיו נשארים לעד.

⁴ ראה: גיל היטנמיסטר, "בית-הכנסת ובית-המדרש והזיקה ביניהם" משתתפים בדיון: אהרן אופנהיימר ושמואל ספראי קתדרה 18.

⁵ רמב"ם, הלכות תפילה וברכת כהנים פרק י"א, הלכה ב'.

בניית "בית מדרש" כמבנה עצמאי. דבר זה מסביר מדוע בתי המדרש, אם היו קיימים, היו צנועים בהרבה מבתי הכנסת.

ההיסטוריה, אם כך, של מבנה בתי המדרש כמבנים בעלי אופי ייחודי - קצרה מאוד, ויש בעיה לדבור על 'מבנה בית המדרש' קלאסי או כולל בצורה כלשהי. למרות הקושי הנ"ל, אנסה לדבר על שני היבטים שחשובים, בעיניי, במבנה בית המדרש, בין אם בדיון על היסטוריה של מבנה בתי הכנסת ואם בסברות ישרות והסתכלות במציאות.

א. שמים

בוגר ישיבת אור עציון סיפר שכבר בזמנו הרב רא"ם היה מדבר על כך שבבית מדרש עם תקרה נמוכה אי אפשר לחשוב מחשבות גדולות, ולכן בית המדרש בעתניאל נבנה גבוה כל כך. גם אם מבחינה היסטורית זו אינה הסיבה, מבחינה רעיונית ברור שתקרת בית המדרש הגבוהה נותנת מרחב וחופש מחשבה, או בלשוננו של הרב רא"ם "לכל אחד יש פה ד' אמות בחלל הפנוי".

אחת הדוגמאות הבולטות בהיסטוריה לשיבה, היא כמובן ישיבת וולוז'ין, המכונה 'אם הישיבות' מכיוון שהיא הראשונה שהתקיימה במתכונת אותה אנו מכירים בזמנינו ולה כבר היה מבנה משלה. בצילומים מבחוץ ניתן לראות בית מדרש לא גדול במיוחד, בעל גג רעפים, ארובה וחלונות קבועים לכל אורכו. כנראה שהחלונות לא הרשימו מספיק את תלמיד הישיבה חיים נחמן ביאליק, שבפואמה "המתמיד" הוא מתאר כך:

(...)

בבית ההוא, בין הפתלים האלה
 לא יום – פי שש שנים על-נפשו עברו:
 פה בכרה ילדותו, בחרותו גמלה,
 ופה פכו עיניו ופניו חרור.
 לא יום – פי שש שנים, מאז הסב פניו
 אל-עבר הקיר במקצע האפל,
 גם-קָרַן אור אחת לא-ראָה מלפניו,
 מלבד קוֹרֵי שְׁמַמִּית וְטִיחַ קִיר תַּפְּל
 (...)⁶

⁶ מתוך: 'המתמיד', כל כתבי ח.נ. ביאליק. עמ' שכד - שמו.

גם אם לא נוכל לדעת כמה שממיות הסתובבו בישיבת וולוז'ין, התחושה שהן העבירו כנראה לא הייתה מרנינה. תיאור בית המדרש החשוך והמלוכלך מתחבר לטון הכללי של 'המתמיד', המדבר על מתמיד שלומד מגיל צעיר מאוד מבוקר עד ערב בלי להרים את אפו מדף הגמרא ו"ממית עצמו באוהלה של תורה" במובן הקלאסי של המונח.

בחור הישיבה הצינוני-דתי בכלל, והעתניאלי בפרט, הקורא את "המתמיד" מרגיש תחושה לא נוחה אל מול תיאור לימוד התורה בצורה קודרת שכזאת. לא זאת חווית הישיבה שהוא מכיר והוא מרגיש ויודע שאפשר גם אחרת. לאלו שחושבים שחיייו של המתמיד אינם חיים עונה "המתמיד":

(...)

האַמְלָל? – מְדוּעַ? מִי יוּכַל הוֹכֵחַ,
כִּי-נוֹצֵר הָאָדָם לְמַרְחֵב יָדָיו?
וְלֵמָּה לֹא-יְהִי גַם-הַנֶּעֱרַר שְׂמֵחַ
בְּאַמַּת פְּנֵתוֹ דִּי מַעְמַד רַגְלָיו?
הַתּוֹרָה הַרְחֵבָה, הַתּוֹרָה הַמְּאִירָה
מְחַשְׁכִּים וּמְצַרִּים מְעוֹלָם בְּקִשָּׁה,
מְבַטֵּן הַחֲשָׁךְ יָד-אֵל הַעֲבִירָה
מְאַבּוֹת לְבָנִים אֶת-אוֹרָה יְרֻשָּׁה.
בְּמֵאוֹרוֹת, עַל-גַּגּוֹת – שֶׁם יֵשְׁבוּ כְּנִינוּ
גַם הִגּוּ כְּגִנְכָה, בְּסִתָּר לְמָדוּ,
וַיַּעֲלוּ מְאֹרוֹת מְמֵאוֹרוֹת אֲלֵינוּ
וַיְגַאֲוִנוּ מִגַּגּוֹת אֲלֵינוּ יָרְדוּ.

(...)

כשהלך הרוח בישיבה הוא כזה, מובן מדוע בית המדרש הוא נמוך ואפל.

בהמשך לתיאורי האור בבית המדרש של ביאליק,⁷ מעניין לבחון באופן כללי את היחס לאור בעולם האדריכלות. אדריכלים מדברים הרבה על אור: כדי שמבנה יהיה מקום שכיף ונוח להשתמש בו, הוא צריך להיות עם הרבה אור, עם עדיפות גבוהה לאור טבעי.

⁷ ביאליק מדבר הרבה על מוטיב האור כעל העולם שמחוץ לבית המדרש ועל בית המדרש כמקום אפל. ראה גם: 'לבדי', שם עמ' קמז.

הצורך באור הקיים בכל מבנה, ובמיוחד במבנה ציבורי, מתחדד שבעתים כשבונים בית מדרש. במקום בו אנשים יושבים שעות וקוראים טקסטים מספרים, חייבים אור. הרבה אור. לעומת זאת, כאשר מדובר ברצון לאווירה "אחרת", ייווצר לנו מקום כבית המדרש של "המתמיד", שיכניע את לב הלומדים בו, יפגע בעיניהם ויגרום להם לתחושה לחוצה ואפלה.

במבני ציבור רבים מנסים להמעיט במרכזיות התקרה כמה שיותר. התקרה היא הדבר העיקרי שיוצר את התחושה שהאדם קבור בתוך מבנה ומבטל את הרגשת המרחב. גם הקירות אינם יוצאים ללא פגע, וחלונות רבים מנסים לפגוע בהמשכיות ובחומה שהם בונים. דוגמאות בולטות לשאיפה האדריכלית המודרנית לבטל את הכובד של הקירות והתקרה, לתת להם לרחף בחלל או להיעלם בכלל, ניתן לראות בחלונות ארוכים לאורך ולרוחב קירות, ברבי הקומות העשויים זכוכית, ובתקרות מרחפות. דוגמאות מסגנונות אדריכליים קודמים ניתן למצוא בעננים מצויירים על תקרות של כנסיות (למשל בקפלה הסיסטינית), בתקרת המקורית, הכחולה וזרועת הכוכבים של בית הכנסת החורבה ואפילו בתקרתו המכושפת של האולם הגדול שבהוגוורטס. האדם מבקש ליצור חיבור עם השמים ולא להיקבר בתוך מבנה.

לדעתי, השאיפה האדריכלית לאור קשורה לשאיפה האנושית למרחב. כאשר האדם נמצא במבנה מואר הוא מקושר יותר לעולם, מקושר יותר לשמים. במבנה ציבורי- בבית מדרש, השאיפה לאור ולמרחב, גבוהה יותר מאשר בבית. במבנה ציבורי יש שתי אופציות: או שהקהילה רוצה להיסגר בתוך עצמה ובונה מבצר מוגן ואינטימי, או שהיא רוצה להתחבר עד כמה שאפשר לעולם שבחוץ. ישיבת עתניאל וישיבות אחרות שהלכו בדרכה, בחרו באופציית המרחב.⁸ ישיבות אחרות, לעומת זאת, בחרו באופציית האינטימיות, בתיבת נוח.⁹

לפני עידן החשמל, על מנת שבחלל סגור יהיה אור, היה צורך בחלונות. במבנים גבוהים כגון קתדרלות ומבני ציבור שונים, נבנו לפעמים "קומות תאורה"- חלונות מעל גובה האנשים שמכניסים אור רב. בכנסיות, ככל נראה, ניסו למנוע

⁸ אופציית המרחב' לא כוללת בהכרח גם אינטראקציה עם אנשים מחוץ לבית המדרש, אני מדבר רק על החיבור לעולם עצמו.

⁹ האופציה האינטימית מובנת מאוד, כדי לבנות לאדם עולם רוחני, כדי לתת לאדם כלים, יש צורך מסויים לבודד אותו משאר העולם.

מהאולם להיות מואר מדי וחשוף לשמש, ולכן החליפו את החלונות בוויטרוזים שמכניסים אור מסונן ומקשטים את האולם.¹⁰

ובחזרה לנושא שלנו: ההבדלים העיקריים בין בית מדרש לבית כנסת הם מספר השעות ביום שבהם המבנה פעיל ומה שעושים במבנה. בית הכנסת, כהיכל תפילה, משמש לתפילות בזמנים מוגדרים מספר פעמים ביום ורוב הזמן הוא אינו בשימוש. האדם המתפלל משתמש בתפילתו בסידור בלבד ולא בספרים רבים. בית המדרש לעומת זאת, פעיל ברוב שעות היממה, הלומדים בו משתמשים בספרים רבים ולפעמים גם כותבים. אין ספק שהמבנה והריהוט שנצרכים בשני המקומות שונים בהתאם.

הלכות בית הכנסת עוסקות במתח שבין המרחב למבנה. השו"ע פוסק שלכתחילה אסור לאדם להתפלל במקום פתוח לגמרי: *"מפני שכשהוא במקום צניעות חלה עליו אימת מלך וליבו נשבר"*.¹¹ מן הצד השני, בבית שבו האדם מתפלל צריך שיהיו חלונות ולא שיהיה אטום לגמרי: *"צריך לפתוח פתחים או חלונות כנגד ירושלים וטוב שיהיו בבית הכנסת שנים-עשר חלונות"*.¹² רש"י¹³ מסביר שהצורך בחלונות הוא מכיוון שכשאדם מסתכל על השמים ליבו נכנע. לכאורה הפתרון של חלונות לא עוזר, כי האדם לא אמור לחפש ציפורים בשעה שהוא מתפלל אלא אמור לעצום עיניו או להסתכל בקרקע בזמן התפילה על מנת שלא תוסח דעתו.¹⁴ המשנה ברורה מסביר, שהכוונה שעל ידי שיסתכל על השמים בשעה שנתבטלה כוונתו ייכנע ליבו וישוב להתפלל כמו שצריך.¹⁵

ניתן לראות בהלכות אלו את המתח הקיים בין התפילה בחוץ מצד אחד, שכנראה נותנת לאדם הרגשת שליטה על העולם, לבין התפילה בבית ללא חלונות שבה האדם לא מרגיש מספיק את הקשר לשמים. הרצון שאדם יתפלל מול השמים לבין הרצון לתת לאדם גג וקירות שיכניעו את ליבו, יצרו מערכת

¹⁰ היבטים נוספים של היחס בין בית כנסת לכנסיה ניתן לראות אצל הרב סולובייצ'יק: איש על העדה, עמ' 53-60.

¹¹ שו"ע או"ח, סימן צ, ה.

¹² שם סעיף ד.

¹³ רש"י ברכות לד, ב ד"ה חלונות.

¹⁴ שו"ע או"ח, צה, ב.

¹⁵ משנ"ב צ ס"ק ח'.

מורכבת יותר של מקום התפילה: המתח בין האור והמרחב לבין הגג והקירות יוצר מרחב תפילה מורכב והזדמנות למבנים מעניינים.¹⁶

ב. ארץ

בנוסף לשאיפה לחיבור לשמים, קיימת שאיפה אדריכלית נוספת, מקבילה, משלימה, ואולי מעט סותרת - השאיפה לחיבור לאדמה. דוגמה בולטת מאוד לשאיפה זאת ניתן לראות בשימוש בחיפויי אבן הנפוצים מאוד בארץ ('חוק אבן ירושלמית' והשימוש בכך במקומות אחרים). לכאורה הדבר לא מובן. בנייה באבן היא מובנת, אבל למה לבנות בבטון ופלדה ולחפות אותם בחתיכות אבן? התשובה לדעתי היא רצונו של האדם, על אף שעבר להשתמש בחומרי בנייה מודרניים, לקשר את בניינו לאדמה. הבטון לא נתפס כחלק מהאדמה בעוד האבן דווקא כן.

החיבור בין שאיפה זאת לשאיפה לאור, נותן לנו תוצאות כדוגמת בית המדרש של ישיבת עתניאל. מבנה גדול מאוד שראשו בשמיים, המחופה אבן מצד אחד, ובעל תקרת מניפה מרחפת וחלונות גדולים מן הצד השני. השימוש באבן ירושלמית לקירות החיצוניים ובשיש לקירות הפנימיים נותן חיבור לאדמה. החלונות הגדולים שבתקרה מכניסים המון אור, שוברים את הקופסה המסורתית של קירות ותקרה ונותנים המון מקום ומרחב לאדם הלומד.

בית מדרש

למרות ההנגדה שניסיתי ליצור בין בית לבית המדרש, בין המקום למרחב, בין האינטימי לפתוח, הפער לא מוחלט.

עצם שמו של בית המדרש כ"בית" מעיד על שימושו כבית ללומדים. קיומו נועד לתת לאדם מקום אינטימי מסויים. גם ההלכה שאוסרת על "קפנדריא" - מעבר דרך בית הכנסת למקום אחר, נותנת לחלל מימד קבוע שלא משמש כמעבר בין

¹⁶ לאחרונה נשמעות קריאות לפירוק חלל בית המדרש והתמקדות במרחב בלבד. ראה למשל המאמר "לפרק את בית המדרש" אדרבה חשוון תשע"ג.

חללים אחרים. אפילו בבית המדרש שלנו, שנושא בגאון את תפיסת המרחב, יש 'מקום' לכל אחד. רוב האנשים מנסים להקטין, כביכול, את בית המדרש וליצור להם, ע"י בוקסה ודברים שונים, 'בית' קטן במקום שלהם. שמואל נמט ניסה לבחון את מקומו של האדם בבית המדרש:

"מתי מקום בבית המדרש הופך להיות שלך? מה צריך לעשות כדי שהוא יהיה טריטוריה מובחנת משלך? האם בוקסה שכבר הייתה שם יכולה להיות סימון טריטוריה, או שצריך להביא אחרת משלך? בוקסה שאתה בנית במיוחד לצרכיך. האם הספרים שלך בהם כתוב שמך, יסמנו את מקומך? ואולי אין זה כלל פונקציה של "מעיישה-קניין", של אקט במקום, אולי זו צריכה להיות חוויה רוחנית שתעבור במקום (...). אולי המרחב של בית המדרש, מעצם טבעו, לא מאפשר תחושת בעלות על מקום מסויים. עצם תודעת התחלופה והזמניות (שיעור א', ב', צבא), העובדה שלימוד מתרחש במקומות שונים שהם לא "שלך", מקומות ציבוריים, פעמים שאתה פולש למקומות של אחרים – כל אלו אינן מאפשרות סימון מובחן של טריטוריית לימוד פרטית בבית המדרש."¹⁷

גם סידור הספסלים בבית המדרש בצורה של אחד מול השני יוצר חלל אינטימי יותר ממקום שבו יש שורות ארוכות של ספסלים שפונים לעבר ארון הקודש. לאחרונה נתקלתי בבית מדרש במדרשה לבנות שבו יושבות כל התלמידות סביב שולחן גדול, ללא שולחנות קטנים לזמן הלימוד העצמי. זו צורה רדיקלית יותר של אותה תפיסה של 'בית ועד לתורה' שבו אנשים מסתכלים אחד על השני.

דרך נוספת להגדרת מבנה היא התבוננות בכניסה שלו. למבני ציבור יש בדרך כלל כניסה גדולה ומונומנטלית, לעיתים בגובה כמה קומות. כניסתו של בית פרטי תהיה צנועה יותר. הכניסה הגדולה נותנת כבוד למבנה אבל גם מזמינה את הקהל להיכנס פנימה. בבית המדרש של חכמי אתונה, למשל, הכניסה נסתרת ובית המדרש מיועד רק לחכמים שיודעים איך להיכנס.¹⁸ להבדיל, גם בבית המדרש של רבן גמליאל עמד שומר בשער והכניס רק את מי שתוכו כבדו.¹⁹ לעומתם רוב בתי המדרש מציגים חזית מזמינה יותר המקבלת בברכה את הציבור.

¹⁷ שמואל נמט, "סיפור מקומי" אביע 12.

¹⁸ על פי בבלי בכורות ח, ב.

¹⁹ על פי בבלי ברכות כח, א.

לבית המדרש שלנו אין כניסה רשמית. שתי דלתות בתוך כוננית ספרים לא יכולות להיחשב ככניסה למבנה. הסיבה לחסרון הכניסה היא טכנית ולא מהותית, ולדעתי אכן ראוי לבנות לבית המדרש כניסה שתכבד אותו ותזמין את עם ישראל להיכנס פנימה.

במקביל לחיבור לאינטימיות הקיים בבתי המדרש, אפשר לראות היום יותר ויותר בתים פרטיים שמנסים לתת מרחב - חלונות גדולים, תקרות גבוהות ורהיטים לבנים. הרצון הוא לפרק את הקן ולעבור לגור ישר בשמים. קיימת היום גם חברה מסחרית שמוכרת "תקרות שמים מאירות" - גופי תאורה המדמים חלון לשמים. אנשים מנסים להשתחרר מהכובד שנותנת להם האינטימיות.

הצגתי את המתח הקיים בין הבית לבית המדרש. המתח בין האור והמרחב לחושך והאינטימיות, המתח בין הפרטי לציבורי. לצערי, נושא אדריכלות בתי המדרש הוא תחום שכמעט ולא נחקר. יש בדברי קריאת כיוון מסויימת: אולי פעם יהיה משהו רציני יותר. שנזכה לשבת בבית ה' כל ימי חיינו, לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו.

